

# **ЗМІСТ**

---

|                                       |          |
|---------------------------------------|----------|
| <b>ЕКЗОРДІУМ (Переднє слово).....</b> | <b>6</b> |
|---------------------------------------|----------|

## **НАРАЦІЯ**

**(виклад навчального матеріалу)**

|                                                |          |
|------------------------------------------------|----------|
| <b>РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ</b>            |          |
| <b>ЯК НАУКОВА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА .....</b> | <b>8</b> |

|                                                                    |    |
|--------------------------------------------------------------------|----|
| 1.1. Предмет психології релігії .....                              | 8  |
| 1.2. Методи психології релігії .....                               | 12 |
| 1.3. З історії становлення та розвитку<br>психології релігії ..... | 17 |

|                                                  |           |
|--------------------------------------------------|-----------|
| <b>РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЙНОЇ ВІРИ.....</b> | <b>27</b> |
|--------------------------------------------------|-----------|

|                                                                                                     |    |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| 2.1. Основний психологічний зміст<br>нерелігійної та релігійної віри .....                          | 28 |
| 2.2. Мотивація віри в Бога .....                                                                    | 34 |
| 2.3. Індивідуальний релігійний досвід. Навернення .....                                             | 59 |
| 2.4. Вплив сім'ї на формування релігійності<br>неповнолітніх. Вікові особливості релігійності ..... | 71 |
| 2.5. Типи релігійної віри і типи<br>релігійності особистості .....                                  | 76 |
| 2.6. Основні психологічні особливості<br>нетрадиційних культів (сект).....                          | 82 |
| 2.7. Авторитарні і гуманістичні релігії та конфесії .....                                           | 89 |
| 2.8. Саногенний психорегулятивний потенціал<br>гуманістичних релігій та конфесій .....              | 96 |

## **РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЙНОЇ МОРАЛІ... 110**

|                                                                                          |     |
|------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 3.1. Основний психологічний зміст моралі,<br>моральності та духовності особистості ..... | 110 |
| 3.2. Психологія християнської моралі .....                                               | 119 |
| 3.3. «Розумний егоїзм» з позицій<br>християнської моралі .....                           | 122 |
| 3.4. Основний психологічний зміст<br>моралі іудаїзму, ісламу, буддизму .....             | 126 |

## **РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЯ МАГІЇ**

### **ТА АНІМІЗМУ..... 132**

|                                                                                                                         |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 4.1. Психологічні основи первісної магії .....                                                                          | 132 |
| 4.2. Основний психологічний зміст анімізму.....                                                                         | 139 |
| 4.3. Психологія утворення анімістично-<br>магічних комплексів та їх трансформації<br>в релігійні уявлення і культ ..... | 143 |

## **РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ**

### **КУЛЬТОВОГО ЕЛЕМЕНТУ РЕЛІГІЇ..... 156**

|                                                                                                    |     |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 5.1. Основний психологічний зміст<br>релігійного культу .....                                      | 156 |
| 5.2. Психологія співвідношення морально-етичного<br>вчення та культу у християнстві .....          | 159 |
| 5.3. Соціально-психологічні механізми<br>культових дійств .....                                    | 162 |
| 5.4. Психологічні аспекти релігійно-культової<br>символіки та релігійно-культового мистецтва ..... | 170 |
| 5.5. Емоційна динаміка психіки віруючих<br>у процесі культових дійств .....                        | 176 |
| 5.6. Психологічні аспекти сповіді й молитви.....                                                   | 179 |
| 5.7. Психологічні особливості релігійної медитації.....                                            | 184 |

|                                                                                                                                                                |            |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>РОЗДІЛ 6. РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК РИСА<br/>УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО<br/>ХАРАКТЕРУ .....</b>                                                                       | <b>188</b> |
| 6.1. Чинники релігійності як риси українського<br>національного характеру .....                                                                                | 189        |
| 6.2. Гуманістична спрямованість релігійності<br>як риси українського національного характеру .....                                                             | 197        |
| 6.3. Роль Православної церкви України<br>та Української греко-католицької церкви<br>у збереженні та зміцненні української національної<br>самосвідомості ..... | 207        |
| 6.4. Головна психологічна тенденція релігійності<br>в сучасній Україні .....                                                                                   | 212        |
| <b>КОНКЛЮЗІЯ (головні висновки) .....</b>                                                                                                                      | <b>215</b> |
| <b>КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК .....</b>                                                                                                                  | <b>220</b> |
| <b>ЛІТЕРАТУРА .....</b>                                                                                                                                        | <b>237</b> |

«Блажен, хто вірує».

*Апостол Павло*

«Щоб віра належним чином зілювала людей,  
має бути зілене поняття “віра”».

*Пауль Тілліх*

## **ЕКЗОРДИУМ**

### **(ПЕРЕДНЄ СЛОВО)**

---

Цей підручник можна характеризувати і як гуманістично-психологічну апологію (*грец. apologia – захист, виправдання*) віри в Бога. Але я, його автор, переконаний, що ця апологія об’єктивна, не «притягнута за вуха», тобто, не суперечить жодній з наукових психологічних істин, а навпаки, відповідає багатьом з них і розбудована на їх основі. Ця моя переконаність базується на тому, що я протягом багатьох років ставився до Надприродного світу, уособленнями якого є Бог, інші надприродні істоти, як агностик (*грец. а – не і gnosis – знання; разом – недоступний пізнанню*). Тобто, стояв на тому, що не знаю і не можу знати, існують вони чи не існують, а якщо так, то допомагають нам, людям, чи ні. Тому у своїх наукових пошуках в царині психології релігії, яка, попри моє агностичне налаштування, вабила й захоплювала мене зі студентських років, я будь-що намагався бути суворо об’єктивним. Ці пошуки, врешті-решт, привели мене до так званої «віри розумом» (раціональної), тобто, я «додумався» до висновку, що Бог є, любить і охороняє нас, людей. Відтак, у мене з’явилась мрія повірити

«серцем», тому що ці мої пошуки водночас відкрили мені той цілющий, благодатний, життєдайний вплив, який чинить така віра на душу (психіку) віруючого. Але, вони також переконали мене, що не лише «віра серцем», а й щира «віра розумом» підтримує і зміцнює життєстійкість (резильєнтність), ментальне здоров'я, допомагає здолати фрустрацію (відчай, розпач) надією (віра-надія-любов) у дуже важких життєвих ситуаціях, покращує взаємини і стосунки. Відтак, я дійшов висновку, що цілющий вплив релігійної віри на людські душі і взаємини має бути головним аспектом предмету гуманістичної психології релігії як наукової і навчальної дисципліни. Згідно з цією позицією викладено матеріал цього підручника.

# РОЗДІЛ 1

---

## ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ ЯК НАУКОВА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

### 1.1. Предмет психології релігії

Ці назви вказують, що предметом психології релігії як наукової і навчальної дисципліни є психологічні аспекти релігійних феноменів.

***Релігія** (від лат. *religio* – культ богів, святиня, благочестя, набожність) – світогляд, який засновується на вірі в існування одного Бога чи багатьох богів, інших надприродних істот, здатних істотно, докорінно змінювати перебіг подій у житті людей і схильних допомагати людям. (Ключові терміни: надприродні, здатні, схильні).*

Припущення щодо існування Надприродного світу, Бога та інших надприродних істот, яким байдужий земний світ і вони жодним чином не втручаються в його буття, тому що не хочуть або не здатні, є абстракцією, яку можна використати хіба що в науково-теоретичному осмисленні релігії та в гіпотетично-теоретичних конструкціях світобудови (космологічних).

Справді, важко уявити, чим ще може зацікавити така абстракція. Кому й навіщо потрібні відчужені від людей надприродні істоти, боги, до яких не можна звернутись по допомогу, підтримку, порятунк? Це міркування дозволяє нам вивести мінімум або дедуктивне ядро релігії.

Нагадаємо, що ґрунтовним теоретичним результатом, а відтак, надійним засобом ефективних наукових досліджень однорідних феноменів є їх дедуктивне ядро – сутнісна властивість, притаманна їм усім і тільки їм, яка відрізняє від усіх інших феноменів. Її називають також *differentia specific* (відрізняльно-специфічна властивість) та мінімум. До прикладу, дедуктивним ядром феноменів економіки є товар – продукт, вироблений для обміну або/та продажу. Тобто, будь-який феномен, в якому функціонує товар, є економічним; не є і не може бути економічним феномен, в якому немає товару.

***Дедуктивним ядром, мінімумом, відрізняльно-специфічною (differentia specific) властивістю релігії є віра в існування надприродних суб'єктів (істот, сил), від волі яких цілком залежить природне, земне буття, які переймаються людьми і можуть допомогти нам вирішити будь-які проблеми. (Неважко відслідкувати змістову відповідність щодо зазначених вище ключових термінів: надприродні, здатні, схильні).***

***Вочевидь, що цей мінімум водночас є основним змістом релігійної віри.***

Таке визначення дедуктивного ядра релігії та основного змісту релігійної віри вказує на її психологічне ядро: це – віра як одне з основних утворень сфери спрямованості психіки людини. Нагадаємо функції цієї сфери – спрямування, скерування активності, діяльності. Тобто, вона є змістовою матрицею мотивації, мотиваційної динаміки людської психіки. Основні, базисні утворення цієї сфери: ціннісні орієнтації, світогляд, переконання, віра. (Див.: № 23. § 2.4. – у списку літератури).

Сфера спрямованості функціонує посередництвом аксіологічної (грец. *аксія* – цінність і *logos* – вчення) або ціннісно-орі-

ентаційної діяльності, яка продукує духовні цінності, зокрема релігійні, і оперує ними. (Див.: № 23. § 19.5. – у списку літератури). Духовні цінності та похідні від них оцінки й ставлення суб'єктивні в тому сенсі, що можуть бути чи не бути істинними та значущими для суб'єкта (особи чи групи, спільноти) безвідносно до наукових доведень чи спростувань. Найвиразніший приклад – релігійні духовні цінності, які для щиро віруючих є абсолютно істинними та пріоритетно значущими, попри те, що існування Бога, Надприродного світу наука неспроможна ні довести, ні спростувати (див.: 2.1.).

Але, як відомо, всі без виключення об'єкти наукових досліджень мусять мати об'єктивний вимір – об'єктивно значущий сутнісний зміст, незалежний від ставлення до нього будь-яких суб'єктів... На наш погляд, таким виміром духовних цінностей як об'єкта наукових досліджень має бути характер їх впливу на психіку особистості, а відтак, на людські взаємини і стосунки – позитивний він чи негативний. Адже *духовні* цінності – для *душі (психіки)* людини...

З гуманістичних науково-методологічних позицій, цей вимір висвітлює критерій істинності духовних цінностей, зокрема релігійних – вони істинні, якщо позитивно, благодатно, саногенно, цілюще впливають на людські душі та взаємини. Тобто, якщо їх вплив сприятливий щодо формування, розвитку і функціонування ментального здоров'я, життєстійкості (резильєнтності), життєвої наснаги, життєрадісності та інших позитивних особистісних властивостей. Коротко кажучи, в такому, гуманістично-аксіологічно-науковому контексті істина – це добро для людських душ і взаємин.

Отже, *гуманістично-аксіологічний критерій визначення науково-об'єктивної істинності релігійних духовних цінностей, а відтак, релігійних вчень – це позитивний, благодатний вплив на психіку особистості та людські взаємини.* Зрозуміло, що цей критерій – специфічний.



Вочевидь, що ця інтерпретація об'єктивного виміру та критерію істинності духовних цінностей, зокрема релігійних цілком відповідає головному аспекту предмета гуманістичної психології релігії як наукової і навчальної дисципліни – цілющому впливу релігійної віри на людські душі і взаємини. (Див.: Екзордіум).

**Гуманізм** (лат. *humanos* – людський, людяний) – в широкому розумінні – це система ідей, вчень, поглядів, які проголошують людину найвищою цінністю на Землі, беззастережно визнають право кожної людини на благополуччя, щасливе життя, реалізацію своїх здібностей, всебічний розвиток і т. ін., а високі принципи свободи, справедливості, рівності перед законом, людяності – ідеальними основами суспільних стосунків і міжособистісних взаємин та основним критерієм оцінки всіх суспільних інституцій, спільнот, об'єднань, ідей, духовних цінностей, вчень тощо.

**Гуманістична психологія** – напрям у сучасній психології, представники якого вивчають психологічні основи, фактори, засоби формування, розвитку і функціонування ментально здорової особистості, яка має високий смисл життя, орієнтується на гуманістичні духовні цінності, що забезпечує її життєстійкість і життєрадісність, тощо.

Науково-аксіологічне тлумачення релігійної віри вказує на основний зміст одного з базових понять психології релігії – «релігійність»:

**Релігійність** – це змістове утворення сфери спрямованості суб'єкта (особистості чи групи), яке надає всім її складовим (вірі, ціннісним орієнтаціям, переконанням, світогляду), а відтак, його мотивації релігійного змісту.

Таким чином, *предметом психології релігії* як наукової і навчальної дисципліни є психологічні основи та аспекти релігійних феноменів, які належать до сфери спрямованості людської психіки та аксіологічної (ціннісно-орієнтаційної) діяльності.

Предмету психології релігії відповідають її методи.

## 1.2. Методи психології релігії

Якісний аналітичний опис методів та методик, валідних і надійних щодо сучасних досліджень психології релігії, зробила відома українська психологиня Олена Яремко. (Див.: № 60. Розділ 4. – у списку літератури). Ці методи та методики вона успішно використовує у своїй професійній діяльності, чимало з них адаптувала для застосування в Україні. (Див.: № 60 – у списку літератури). У підручнику доречно навести лиш її підсумки цього змістовного поглибленого опису:

– У психології релігії використовують кількісні та якісні методи досліджень: психологічний експеримент, спостереження, тести, опитувальники, метод асоціацій, метод семантичного диференціалу, психологічно-історичні дослідження, аналіз особистих документів, лонгітюдні дослідження, клінічні методи, біографічний метод.

– Важливим є дотримуватися комплексного, інтердисциплінарного підходу в дослідженнях релігійності.

– Психологічні методики «Опитувальник релігійних стосунків» Д. Гютсебаута, «Опитувальник релігійних установок» В. Пренжини та «Опитувальник персональних стосунків з Богом» М. Яроша, які переклала й адаптувала О. Яремко, можуть бути застосовані в соціально-психологічних дослідженнях в Україні.

– Дослідження релігійності потребує новітніх якісних підходів, актуальним є опрацювання та апробація адекватного психодіагностичного інструментарію.

А на разі, найбільш поширеним, а отже основним методом досліджень психології релігії є інтерв'ю. Нагадаємо, що цей метод належить до стратегії самозвіту, сутність якої полягає у вивченні усних чи/та письмових відповідей, розповідей респондентів про те чи інше коло їхніх розумінь, оцінок, ставлень тощо.

*Інтерв'ю – один з найдавніших і найбільш поширених методів дослідження розумінь і ставлень особистості. В процесі інтерв'ю дослідник задає питання, які його цікавлять, і вислуховує або читає письмові відповіді респондента, а відтак, аналізує та узагальнює їх.*

Інтерв'ю поділяють на *стандартизовані і нестандартизовані*. Західні, зокрема американські дослідники називають їх, відповідно, *структуровані і неструктуровані*.

Питання *стандартизованих інтерв'ю* формуються так, щоб респондент давав на них однозначні відповіді, у яких виразно постають ствердження чи заперечення, згода чи незгода, «так» чи «ні». До прикладу: Ви вірите в Бога? Вас лякає перспектива неминучої смерті? Ви регулярно відвідуєте церкву? Віра вберігає Вас від гріхів? Зазвичай включається також варіант відповіді, яка передбачає невизначеність респондента щодо того чи іншого питання, здебільшого на кшталт: «Важко сказати». Інтерв'юер намагається не відступати від стандартизованих (структурованих) питань у процесі спілкування з респондентами.

Питання *нестандартизованих інтерв'ю* побудовані так, що респонденти мають можливість давати більш-менш вільні й розгорнуті відповіді, аргументувати, обґрунтовувати їх, розмірковувати тощо. До прикладу: Чим Ви найбільше завдячуєте вірі в Бога? Що Вас найдужче лякає у перспективі неминучої смерті? Як, на Вашу думку, має виявлятися християнська любов? Що Вам дає участь в богослужіннях у церкві?